

УДК 94:81'272](47+57):(477) «19»

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-15-82-105>

LANGUAGE POLICY SPECIFIC OF THE SOVIET AUTHORITY IN UKRAINE: SOCIO-CULTURAL ASPECT

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Валентина Молоткіна,
*доктор історичних наук,
професор,
завідувач кафедри історії і
культури України та
спеціальних історичних
дисциплін
E-mail: molotkina@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>
Researcher ID: X-1999-2018
Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

Valentyna Molotkina,
*Doctor in Historical Sciences,
professor, Head of the
Department of History and
Culture of Ukraine and Special
Historical Disciplines
E-mail: molotkina@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>
Researcher ID: Ő-1999-2018
Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav,
30, Sukhomlynskooho Str.,
Pereiaslav, Kyiv region,
Ukraine, 08401*

ABSTRACT

The article analyzes the peculiarities of the language policy implementation performed by the Soviet authorities in Ukraine.

One of the fiercest discussions on the theory of the 'struggle of two cultures', which arose in the beginning and was discussed during the 1920s and had an impact on the whole cultural process of this period.

It was found that in the 1930s, those who wanted to gain access to the most relevant information had to use the Russian

language. Those who adhered to the Ukrainian language not only doomed themselves to humiliation, but even risked being declared as a public enemy or 'enemy of the people' with all the ensuing consequences.

By the end of the World War II, the state influence in the process of covering and teaching history intensified again, and changes in ideological formulations took place, which affected the position of the Ukrainian language. Due to the moderate de-Stalinization, there was some kind of indulgence in the language sphere. However, in the late 1950s, the Soviet government continued the forced course of Russification, which resulted in a sharp restriction on the use of the Ukrainian language in economics, socio-political life, education, science and culture. Ukrainian scientists, teachers, writers, and public figures opposed the processes of Russification of the population of Ukraine. However, the authorities applied various measures to force the population to speak Russian. The circulation of Ukrainian-language periodicals, books, and textbooks decreased. The number of Ukrainian-language schools was declining. It was possible to study in Ukraine and not learn the Ukrainian language. The Russian language dominated theaters, cinemas, and television. The tangible predominance of the national language was observed only in radio broadcasts.

It has been established that the authorities insidiously interfered in the development of the Ukrainian language, directing efforts to its artificial rapprochement with Russian (the so-called 'merger'), i.e. ethnocultural assimilation. Aggressive Russification in the cities began with kindergarten. Many Ukrainians were forced to study in Russian schools, and then almost all entered higher education institutions with Russian as the language of instruction. Thus, Ukrainian citizens were raised to the stereotype of the inferiority of the Ukrainian language from early childhood. The entire education system laid the foundations for the large-scale denationalization of the younger generation.

Keywords: Ukraine, theory of 'struggle of two cultures', culture, language, language issue, Russian aggression, Russification.

Постановка проблеми. Агресія сусідньої країни відкрила для українців багато важких і болючих проблем, однією з яких є мова. Істотною особливістю нашої новітньої історії є те, що мовне питання ніби вбиває клин між групами людей, які рівноцінно позиціонують себе як українські патріоти. Іноді доводиться чути дивну тезу про те, що в країні війна й тому мовне питання не на часі. Наче б то, російськомовні патріоти також воюють за Україну, і, зрештою «какая різниця»?

Мова завжди відігравала величезну роль у визначенні держави, вона була її головним атрибутом, наріжним каменем національної єдності та національної безпеки. Для українців рідна українська мова є запорукою виживання етносу, що надзвичайно важливо для консолідації колективної свідомості (духовної єдності суспільства). Що стосується мов національних меншин, то держава може лише гарантувати їх вільний розвиток, використання та захист від ущемлення чи заборони.

Російське вторгнення до Криму, окупація Донецької, Луганської та інших південних і східних областей України здійснювались і тривають під гаслом «захисту прав російськомовного населення». Мовне питання стало однією з жажливих маніпуляцій російської пропаганди. Кремлівські лідери витіснення української мови поклали в основу політичного тиску та виправдання агресії. Московія завжди використовуватиме російську мову як інструмент завоювання українських територій. Тож, мовне питання має відігравати важливу роль в інформаційно-гуманітарній політиці держави поряд із громадянською освітою, історичною пам'яттю, медіаграмотністю тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасному історіографічному дискурсі є незначна кількість праць в яких досліджується соціокультурний аспект мовного питання в українському суспільстві радянського періоду. Зокрема, О. Гоменюк досліджує мовне питання в діяльності

пролеткульту в Україні (Гоменюк, 2016). Мовне питання як чинник впливу на національну безпеку аналізує М. Мозер (Мозер, 2020). М. Парахіна досліджує основні засади «теорії боротьби двох культур» (Парахіна, 2012а; 2012б; 2012в; 2014). М. Ярмоленко, аналізуючи стан української мови у період «застою» відзначила, що мовна ситуація мала суттєві територіальні відмінності. Російська мова домінувала в тих регіонах, які зазнали значного впливу процесів русифікації та в яких російська мова мала вищий соціальний статус ніж українська (Ярмоленко, 2013). Н. Новородовська прийшла до висновку, що зменшення кількості україномовних періодичних видань та домінування російської мови в офіційних установах призвело до появи покоління так званих російськомовних українців, які Україну сприймали як частину РФ. Дослідниця стверджує, що саме невдала політика української влади та втручання Росії у внутрішні справи України призвели до посилення відцентрових та сепаратистських настроїв, які також сформувалися через відмінності в мовно-культурній самобутності регіонів України (Новородовська, 2018).

Мета статті. Зважаючи на те, що в сучасній літературі дана проблема розглядається побіжно й тому потребує додаткового висвітлення, автор даної статті ставить за мету на основі опрацьованого комплексу джерел та застосування сучасних методологічних підходів дослідити соціокультурний аспект мовної політики в Україні в радянський період.

Виклад основного матеріалу. Нинішня мовна ситуація в Україні є результатом тривалої боротьби з нашою мовою, ідентичністю та українською державністю (Шлепакова, 2016: 2). Так, на початку 1920-х рр. в Україні набула поширення теорія «боротьби двох культур». Суть цієї теорії полягала в тому, що «пролетарська» Росія протиставлялася «селянській» Україні й на цій основі робився висновок, що «українізація» не потрібна, оскільки російська (міська) культура неодмінно переможе українську (сільську) культуру. Теоретичним натхненником цієї теорії став Г. Зінов'єв, який, виступаючи на

У конференції КП(б)У в листопаді 1920 р., запропонував обмежити вживання української мови лише сільськими мешканцями. В цілому, серед партійної та державної номенклатури, певних верств населення централізаторські ідеї та нігілістичне ставлення до проблем розвитку національних культур було досить поширеним (Кручек, 1996: 13).

У 1923 р. до цієї теорії звернувся секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь, який, виступаючи на Київській партійній конференції, наголосив: «Ми теоретично знаємо, що боротьба двох культур неминуча. У нас на Україні через певні історичні обставини культура міста – це російська, культура села – українська... Поставити собі завдання активно українізувати партію цебто і робітництво... це значить стати на точку зору нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста» (Кручек, 1996: 13).

Д. Лебедь за підтримки ЦК Росії запропонував, щоб принципи культурної політики більшовиків в Україні ґрунтувалися на засадах боротьби двох культур. КП(б)У має бути нейтральною у цій боротьбі, а українська культура й надалі залишалася б культурою, толерованою з боку влади, і приватною справою приватних осіб. На його думку, в цьому був принцип «справедливості» і «рівності» (Кручек, 1996: 13-14).

Ці погляди підтримали частина партійного апарату та рядові партійці, які усвідомлювали необхідність українізації не лише партії, а й усієї владної структури. Опоненти Д. Лебеда розуміли, що в республіці, де 80 % населення – українці, влада має говорити українською. Г. Раковський з приводу «двох культур», виступаючи на VII конференції КП(б)У (1923), зазначав, що влада не може бути нейтральною до української культури, а має оволодіти нею та допомагати в її розвитку. Проти «теорії Лебеда» виступили М. Скрипник, В. Затонський та інші. На думку Г. В. Касьянова, погляди Д. Лебеда не стали ідеологічними орієнтирами та офіційною політикою, але, безсумнівно, відображали переконання значної частини

зрусифікованого партійно-державного апарату (Касьянов, 1992: 75).

Досить часто існувала думка, що пролетарська культура є всенародною, інтернаціональною, тому мова цієї культури має бути російською, а культура українського селянина дрібнобуржуазна, тому українською мовою не доцільно користуватися (Гоменюк, 2016: 22).

Разом із тим теорія двох культур, яку ще називали «лебединщиною» проіснувала лише чотири місяці і, тихо, без шуму, нібито перестала діяти (Кручек, 1996: 14).

Як зазначає О. А. Кручек, видані у 1923 р. декрет РНК УСРР «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» (27 липня) та постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» (1 серпня) стали першими указами, в яких загальні гасла щодо розвитку національної культури почали набувати реального змісту. В них зазначалося, що визнання формальної рівності двох найпоширеніших мов в Україні – української та російської – недостатньо. Через відносно слабкий розвиток української школи та української культури загалом, відсутність підручників і кадрів з достатньою підготовкою, на практиці переважала російська мова (Кручек, 1996: 14). Так, в книговидавничому репертуарі 1922-1923 рр. майже за всіма статистичними показниками російські видання значно переважали українські. З 49 видавництв України лише 7 друкували книжки українською мовою, тоді як російською – 40 (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1779: 29). Загальний відсоток україномовних видань в друкованій продукції в УСРР в 1923 р. складав всього 30 % за кількістю назв та 36 % за накладом (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1775: 20; Спр. 1847: 18).

Це, звісно, свідчило про тодішній статус української мови і культури та про неефективність державних розпоряджень щодо їх захисту (Шевельов, 1987: 122). Для усунення цієї нерівності законодавство передбачало ряд практичних заходів,

які за умови рівності мов усіх національностей, що проживали в Україні, мали забезпечити українській мові місце, рівноцінне чисельності українців в УСРР. У цих законах також були сформульовані більш детальні завдання щодо «українізації» державного апарату тощо. Однак через «теорію боротьби двох культур» Д. Лебедя, яка проводилася з великою впертістю, хоча обидві сторони робили вигляд, що нічого не помічають, належне втілення цих настанов почалося лише з 1925 року (Кручек, 1996: 14).

Починаючи з 1925 р. в Україні розгорнулися так звані «літературна дискусія», яка тривала кілька років – до 1928 р. Проте згодом, поставлені в ході цієї дискусії «літературні» питання переросли в політичні та охопили низку болючих проблем і перспектив для розбудови української культури загалом (Парахіна, 2012а: 33; 2012б: 311).

Формально засуджена і відкинута в середині 1920-х рр. теорія «боротьби двох культур» зусиллями сталінського режиму наприкінці 1930-х рр. взяла реванш. У постановах РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови у неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р. та «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і вузах УРСР» від 29 червня 1938 р. не має ні імені Д. Лебедя (він був репресований), ні (умовно) «його» теорії «боротьби двох культур». Але, по суті, національна політика ВКП(б) другої половини 1930-х та наступних років зафіксувала на партійно-державному рівні перемогу в цій боротьбі російської мови і культури (Шевельов, 1987: 189-190).

Наприкінці 1930-х рр. кількість україномовних видань різко зменшилася – з 6394 (79 % від загальної кількості видань усіма мовами) у 1930 р. до 1895 (43 %) у 1939 р. Причиною відносного зменшення українських видань була як урядова політика, так і не сприйняття читачем творів, переповнених офіційною пропагандою та низького художнього рівня, і явне

зменшення самих читачів через розгром інтелігенції та освічених кіл селянства (Ісаєвич, 2002: 410). Ті, хто хотів доступитися до сучасних знань та сучасної думки, мусили дедалі частіше вдаватися до російської мови. Хто ж дотримувався української, не тільки прирікав себе на приниження, а й, навіть, наражався на небезпеку бути проголошеним ворогом народу з усіма наступними наслідками.

Варто зазначити, що після закінчення Другої світової війни знову посилювся великодержавний вплив у процесі висвітлення та викладання історії народів СРСР, сталися зміни в ідеологічних формулюваннях, які позначилися на становищі української мови, мов національних меншин та російської мови в УРСР. Влада взяла курс на знищення природного для людини відчуття належності до певної нації, нав'язування відчуття національної солідарності, інтернаціоналістського способу мислення і світосприйняття (Ярмоленко, 2013: 365). Постійно підкреслювалася велика роль російського народу як «старшого брата», перевага його культури і науки, що нібито давала можливість долучитися до найважливіших досягнень світової цивілізації (Парахіна, 2012в: 95). Виявилося, що «теорія боротьби двох культур», сформульована на той час покійним Д. Лебедем, стала офіційною домінантою національної політики Кремля. В Україні це проявилось повною перевагою «російського» майже у всіх сферах суспільного життя (Парахіна, 2012в: 96).

На хвилі поміркованої десталінізації, проголошеної XX з'їздом КПРС у лютому 1956 р., спостерігалось деяке пом'якшення у мовній сфері. У 1954-1955 рр. виходять нові україномовні журнали – «Колгоспник України», «Мистецтво», «Прапор», «Прикладна механіка», «Український фізичний журнал», «Фізіологічний журнал». Продовж 1957-1958 рр. було засновано такі відомі україномовні видання, як «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія», «Радянське право», «Радянське літературознавство» та «Український історичний журнал» (Україна і Росія в історичній

ретроспективі, 2004: 498). Створення україномовних технічних та суспільно-політичних журналів було значним кроком вперед, але не могло повністю задовольнити потреб української громадськості. Україномовні технічні журнали за тиражем значно поступалися російськомовним аналогам. Водночас без відповіді залишилися запити вітчизняних науковців щодо доцільності видання додаткових українських журналів філософського та історико-партійного спрямування (Рубльов, 2007; Україна: політична історія. XX – початок XXI ст., 2007: 892).

Особливо безкомпромісно до мовної політики КПРС ставилися письменники. Через громадсько-політичні журнали, такі газети як «Літературна газета», «Радянська культура», «Радянська освіта», вони закликали до поширення української мови, пропагування її краси та милозвучності. Найзапекліше з русифікацією національно-культурного життя боролися Любомир Дмитерко, Степан Крижанівський та Максим Рильський (Новітня історія України (1900-2000), 2000: 412).

У липні 1956 р. в журналі «Зміна» була опублікована стаття військового кореспондента воєнного періоду, письменника Микити Шумила, у якій говорилося: «На жаль, ще є люди, які нехтують мовою української народу. Їм здається, що українська мова недовговічна. Пройде, скажімо, якийсь час, і українська мова зникне і заміниться російською. Вони є нащадками таких великодержавних націоналістів, як Суворін, який видавав чорносотенну газету «Новое время», і Шульгін, редактор такої ж реакційної газети «Києвлянин». Це абсолютно ворожі нам, радянським людям, думки. Жодна мова не повинна витискувати іншу мову. У цьому суть рівноправності націй. Зі зникненням мови зникає і гине нація» (Україна і Росія в історичній ретроспективі, 2004: 498).

Проте вже наприкінці 1950-х рр. радянська влада продовжила примусовий курс русифікації. 24 грудня 1958 р. був ухвалений закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток народної освіти в СРСР». 17 квітня

1959 р. Верховна Рада УРСР затвердила його республіканський відповідник – «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток народної освіти в Українській РСР». Ці законодавчі акти закріплювали норму про те, що навчання в школах УРСР здійснюється рідною мовою учнів, а вибір мови навчання відбувається на добровільній основі (Баран, 1999: 131-132). Батьки мали право вирішувати, в яку школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3023: 38). Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків та учнів за наявності «відповідних контингентів» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3026: 116 зв.).

Проти такої політики виступили представники творчої інтелігенції. У грудні 1958 р. в газеті «Правда» була надрукована стаття М. Бажана та М. Рильського «В ім'я людини». Відомі письменники рішуче виступили проти зведення викладання рідної мови в Україні до факультативу (Україна і Росія в історичній ретроспективі, 2004: 449). Майстри слова добре розуміли, що насправді цю проблему вирішуватиме місцева партноменклатура, яка здебільшого зорієнтована на русифікаторські наміри центру (Парахіна, 2012в: 98).

Відомі письменники та провідні діячі Спілки радянських письменників України прямо закликали до відновлення та подальшого збереження українсько-російського культурно-мовного балансу в УРСР (Парахіна, 2012в: 99). Єдиний виняток, на думку відомих письменників і провідних діячів Спілки радянських письменників України, можна було зробити лише «для невеликого контингенту дітей тих сімей, які змушені змінити місце проживання (скажімо, сімей військових)» (Парахіна, 2014: 139).

Але, було зрозуміло, що для полегшення майбутньої кар'єри своїх дітей батьки обиратимуть у школах великих міст російську мову навчання. Соціальний статус української мови в містах, особливо в східних і південних областях республіки,

був другорядним, приниженим (Новітня історія України (1900-2000), 2000: 407).

В наслідок такої мовної політики влади кількість шкіл з російською мовою викладання зросла з 4192 у 1959/60 навчальному році до 4703 в 1965/66 н. р., а кількість українських шкіл за цей період зменшилася з 25 308 до 23 574 (Новітня історія України (1900-2000), 2000: 407). При цьому, переважна більшість українських шкіл були невеликими, тоді як російськомовні часто мали тисячі й більше учнів. На українську школу в середньому припадало 190 учнів, на російську – 524. У Харкові, Донецьку, Одесі та інших великих містах Півдня та Сходу України діяло по кілька невеликих українських шкіл «для статистики» (Україна і Росія в історичній ретроспективі, 2004: 450). Не випадково громадськість не знала такої статистики. Дані про співвідношення українських і російських шкіл в областях республіки були такою ж державною таємницею, як і інформація про виробництво танків і ракет (Новітня історія України (1900-2000), 2000: 408).

З оголошенням курсу на побудову комунізму на XXII з'їзді КПРС у 1961 р. відбувся черговий наступ на національні мови, результатом якого стало різке обмеження їх вжитку. Провідним гаслом мовної політики партії та уряду стають слова М. Хрущова «Чим швидше ми заговоримо російською, тим швидше побудуємо комунізм» (Ярмоленко, 2013: 366).

Звичним явищем став так званий білінгвізм (двомовність) – практика індивідуального або колективного використання двох мов у межах однієї держави чи соціальної спільноти у відповідних сферах спілкування. Очевидно, що в радянській Україні набула найбільшого поширення українсько-російська двомовність (Парахіна, 2012в: 100).

Проти процесів русифікації населення України виступали українські науковці, педагоги, письменники, громадські діячі. Зокрема, у 1963 р. Київський державний університет імені Т. Шевченка та інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН

УРСР провели конференцію з питань культури української мови, в якій взяли участь понад 800 викладачів, письменників і вчених. У центрі уваги були питання щодо загального стану та статусу української мови в суспільстві. Учасники конференції засудили ідею та практику двомовності нації (у реаліях республіки – панівної й «добровільно обраної» російської та «необов'язкової» й маргіналізованої української мови), вимагали розширення сфери вживання української мови й усунення штучних бар'єрів для її розвитку. Конференція перетворилася на публічний осуд мовної політики партії. Доповідачі звертали увагу на принизливе становище української мови в Україні, вимагали зняття існуючих для неї обмежень у державному та суспільно-політичному житті, засуджували теорію двомовності української нації. Учасники конференції у зверненні до партійно-державного керівництва запропонували, щоб в усіх навчальних закладах УРСР навчання проводилося українською мовою; проводити нею ж виховну роботу в дошкільних закладах, де є діти батьків-українців; запровадити українську мову в усіх установах і на підприємствах, на транспорті та в торгівлі; забезпечити прерогативу української мови у видавничій справі та кіновиробництві тощо. Питання збереження та розвитку української мови широко обговорювалося на сторінках республіканської періодики (Україна і Росія в історичній ретроспективі, 2004: 498).

Під тиском тогочасної ситуації навіть перший секретар ЦК КПУ П. Шелест неодноразово висловлювався на захист української мови, підтримавши низку ініціатив вітчизняної інтелігенції та національно зорієнтованої партноменклатури щодо розвитку історико-культурної та мовної спадщини, зокрема, започатковане 1962 р., видання «Історії міст і сіл Української РСР» (Парахіна, 2014: 145).

Та, виразна тенденція в мовній політиці влади СРСР до увічнення панівної ролі російської мови призвела до послідовного обмеження використання української мови в

економіці, суспільно-політичному житті, освіті, науці та культурі (Україна і Росія в історичній ретроспективі, 2004: 491). У результаті, переважна більшість російського населення республіки не володіла (і не бажала опановувати) українською, а близько половини українців, які проживали в містах, в офіційних сферах спілкувалися лише російською, хоча вдома вони зазвичай користувалися рідною мовою. Значна обмеженість сфери її функціонування, пропаганда виключної ролі всього «російського» призвели до закріплення в суспільній свідомості уявлення про меншовартість, «непрестижний» соціальний статус української мови (Парахіна, 2014: 145-146).

За часів Брежнєва, а особливо в період Маланчука, панування російської мови та культури в УРСР стало ще виразнішим, а статус національного – ще більш приниженим. Значної шкоди національній свідомості, історичній пам'яті та гідності українців завдала цілеспрямована зміна назв населених пунктів республіки, «експансія» російських чи зросійщених власних прізвищ, назв підприємств, вулиць, бульварів, майданів, колгоспів та радгоспів, журналів, видавництв, садів, парків тощо. (Україна і Росія в історичній ретроспективі, 2004: 492).

Два десятиліття «застою» характеризуються стрімким зростанням русифікації в усіх сферах культурного життя. Хоча русифікація ніколи й не проголошувалася метою держави через повну суперечність офіційним гаслам національної політики КПРС, проте визнавалася прогресивність так званої «природної» асиміляції. Державні чиновники ретельно приховували свої витончені методи і засоби русифікації, підкреслюючи об'єктивність і прогрес асиміляційних процесів. Найпідступнішими ці дії були у сфері народної освіти. Л. Брежнєв та його оточення у своїй русифікаційній політиці приділяли особливу увагу молоді та дітям (Новітня історія України (1900-2000), 2000: 456). Як наслідок, через два десятиліття після початку хрущовської шкільної реформи кількість українськомовних шкіл в країні зменшилася на 8,7 тис.

Наприкінці 1970-х рр. частка українських та українсько-російських шкіл в обласних центрах України впала до 28 %. У Криму та Донецьку не залишилося жодної української школи (Ярмоленко, 2013: 375).

Новий наступ на національну школу розпочався після ухвали ЦК КПРС постанови «Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках» від 31 червня 1978 р. Через рік, у травні 1979 р., у Ташкенті відбулася Всесоюзна науково-практична конференція «Російська мова – мова дружби і співробітництва народів СРСР». У рекомендаціях конференції, які стали обов'язковими для керівників народної освіти було запропоновано з 1979 р. «повсюдно запровадити вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей від п'яти років» (Україна і Росія в історичній ретроспективі, 2004: 454). У старших класах середніх шкіл і ПТУ заохочувався перехід на російську мову навчання (у тому числі за рахунок підвищення заробітної плати вчителям). Проводилась перепідготовка вчителів для всіх форм і типів навчальних закладів, здатних до викладання російською мовою. Розширювався випуск якісної навчальної літератури російською мовою (Новітня історія України (1900-2000), 2000: 458).

Як наслідок, у середині 1980-х рр. лише п'ята частина київських учнів відвідувала уроки української мови. Аж 70 відсотків лекцій у столичних педагогічних навчальних закладах читалося російською мовою (Ярмоленко, 2013: 375). В університеті ім. Т. Шевченка українською мовою викладалося менше третини природничих і менше половини суспільно-гуманітарних дисциплін (Новітня історія України (1900-2000), 2000: 458).

Русифікація швидко поширилася й на інші сфери культурного життя, зокрема, засоби масової інформації, видання друкованої продукції, кінематограф, концертно-театральну діяльність та ін. (Україна і Росія в історичній ретроспективі, 2004: 450, 456). У міських бібліотеках книги

українською мовою в середині 1980-х рр. становили не більше чверті читацького фонду (Ярмоленко, 2013: 371).

Більшість книг, виданих у республіці, були російськомовними. За 1981-1985 рр. було випущено 42,3 тис. назв книг і брошур, з них лише 10,3 тис. назви (чверть) українською. Слід зазначити, що деяка перевага національної мови була в газетній справі (за кількістю назв), але більшість україномовних видань були малотиражними. За кількістю примірників щоденні російськомовні газети мали величезну перевагу. Обсяг власних програм республіканського телебачення за мовою поділявся навпіл. Відчутна перевага національної мови спостерігалася лише в радіопередачах. Адже, переважна більшість абонентів радіомереж були вихідцями із сільської місцевості, а завдання русифікації села не ставилося через очевидну безперспективність. В середині 1980-х рр. у республіканському прокаті було 17 тис. копій художніх фільмів російською мовою і менше 2 тис. українською (Новітня історія України (1900-2000), 2000: 458-459).

З двох десятків стрічок, які щорічно випускалися студією ім. О. Довженка, лише дві-три знімали українською. Одеська кіностудія за 1978-1988 рр. з 60 фільмів українською мовою випустила лише три (Ярмоленко, 2013: 372). Фільм не вважався закінченим, поки його не затвердила московська комісія. Для показу цій комісії довелося українські фільми дублювати російською мовою. Дублювання російськомовних фільмів українською не заборонялося, але лише після тривалої демонстрації в прокаті. Українськими кіностудіями за 1976-1986 рр. було створено до 200 художніх фільмів, але лише 126 з них було продубльовано або знято українською мовою. Фільми, придбані за кордоном або зроблені в інших республіках, взагалі не дублювалися українською мовою. Продубльовані кінофільми виходили невеликими тиражами. Тому в міських і сільських кінотеатрах домінувала російська мова. Як зазначав режисер М. Мащенко, кіно стало чи не

найбільшим поширювачем вірусу національного нігілізму в Україні (Новітня історія України (1900-2000), 2000: 466).

Під постійним контролем партійних і радянських органів перебував також і театральний репертуар. Перед включенням вистави до репертуару театральний колектив проходив своєрідний «екзамен» комісії посадових осіб, уповноважених затверджувати чи забороняти. Як наслідок, три чверті поставлених п'єс представляли радянську драматургію та оспівували переважно «соціалістичний спосіб життя» (Новітня історія України (1900-2000), 2000: 467). Здавалося, що в республіці активно пропагували твори дореволюційної та радянської української драматургії. На початок 1981 р. в репертуарі театрів було 752 п'єси. За цією статистикою, перше місце в репертуарі посіли п'єси українських авторів (361 п'єса, з них 273 – радянських, 88 – українських класиків). Друге місце посіли автори з інших республік СРСР (345 назва), переважно з Росії. Лише 46 творів представляли світову класику (Новітня історія України (1900-2000), 2000: 667). Фактично в репертуарі театрів п'єси українських авторів були представлені лише «для репрезентативності». Вони йшли рідко (Ярмоленко, 2013: 371). Із семи київських театрів лише Драматичний театр імені І. Франка зберігав статус українського (Новітня історія України (1900-2000), 2000: 663).

Здавалося, що українці століттями жили не на власній землі з усталеною історичною топонімією та давніми традиціями назв населених пунктів, а на щойно «возз'єднаній» чи «визволеній» території та самим власним існуванням завдячували «батьківській турботі» свого «старшого брата» - «великого російського народу» (Парахіна, 2012в: 102).

Висновки. Таким чином, теорія «боротьби двох культур», яка виникла на початку й обговорювалась впродовж 1920-х рр. відобразилась на всьому культуротворчому процесі даного періоду. У 1930-ті рр. ті, хто хотів досягти сучасних знань та сучасної думки, мусили дедалі частіше вдаватися до

російської мови. Хто ж дотримувався української, не тільки прирікав себе на приниження, а й, навіть, наражався на небезпеку бути проголошеним ворогом народу з усіма наступними наслідками.

Після закінчення Другої світової війни знову посилювався великодержавний вплив у процесі висвітлення та викладання історії, сталися зміни в ідеологічних формулюваннях, які позначилися на становищі української мови. На хвилі поміркованої десталінізації, спостерігалось деяке пом'якшення у мовній сфері. Проте вже наприкінці 1950-х рр. радянська влада продовжила примусовий курс русифікації, результатом якого стало різке обмеження використання української мови в економіці, суспільно-політичному житті, освіті, науці та культурі. Проти процесів русифікації населення України виступали українські науковці, педагоги, письменники, громадські діячі. Але влада вдавалась до різних заходів, щоб змусити населення користуватися російською мовою. Зменшувався тираж україномовних періодичних видань, книг, підручників. Скорочувалась кількість україномовних шкіл. Можна було навчатися в Україні і не вивчати української мови. В театрах, кінотеатрах та на телебаченні домінувала російська мова. Відчутна перевага національної мови спостерігалася лише в радіопередачах.

Тож, влада підступно втручалася в розвиток української мови, спрямовуючи зусилля на її штучне зближення з російською (так зване «злиття»), тобто етнокультурну асиміляцію. Агресивна русифікація в містах починалася з дитсадка. Значна частина української молоді змушена була навчатися в російських школах, а потім вступати до закладів вищої освіти з російською мовою навчання. Так, серед громадян України стереотип неповноцінності української мови формувався з дитинства. Система освіти закладала підвалини для широкомасштабної денационалізації підростаючого покоління.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 304 с.
2. Гоменюк О. Мовне питання в діяльності пролеткульту в Україні. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 3 (57). С. 16-27.
3. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. 520 с.
4. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут Українських студій Альбертського Університету, 1992. 176 с.
5. Кручек О. А. Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури (1920-1923 рр.). Історичні зошити. Київ, 1996. 46 с.
6. Мозер М. Є. Мовне питання як чинник впливу на національну безпеку. *Стратегічна панорама*. 2020. № 1–2. С. 29-41.
7. Новітня історія України (1900-2000). Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. П. Дрожжин та ін. Київ: Вища школа, 2000. 663 с.
8. Новородовська Н. О. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964-1985 рр. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63) листопад. С. 30-35.
9. Парахіна М. Б. Основні засади «теорії боротьби двох культур»: проблеми російсько-українського минулого і сучасність. Черкаси, 2012. 120 с.
10. Парахіна М. Теорія «боротьби двох культур» - у пошуках російсько-українського історіографічного консенсусу (минуле і сучасне однієї концепції). *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 303-316.

11. Парахіна М. Б. Більшовицька «теорія боротьби двох культур» і історичні реалії 30-60-х років ХХ ст.: еволюція проблеми. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. № XVIII-XIX. С. 95-105.

12. Парахіна М. Б. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (3 історії мовної проблеми). *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 128-146.

13. Рубльов О. С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957-1988 рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 18-55.

14. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х томах. Т 2. Радянський проєкт для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко; відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2004. 531 с.

15. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.

16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20 Спр. 1775.

17. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1779.

18. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1847.

19. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3023.

20. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3026.

21. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. Мюнхен: Сучасність, 1987. 294 с.

22. Шлепакова Т. Л. Мовне питання в українському суспільстві та його значення для розбудови модерної нації (оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та неопублікованими документами за 2015-2016 рр.). *Інформаційний центр з питань культури та мистецтва. ДЗК*. 2016. Випуск 12/5. 19 с. URL:

23. Ярмоленко М. Мовна політика УРСР у 40-80-х рр. XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2013. Вип. 3(65). С. 365-377.

REFERENCES

1. Baran, V. K. & Danylenko, V. M. (1999). *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946-1980-i rr.)* [Ukraine in a systemic crisis (1946-1980s)]. Kyiv: Vydavnychy dim «Alternatyvy», 304 p. [in Ukrainian].
2. Homeniuk, O. (2016). *Movne pytannia v diialnosti proletkultu v Ukraini* [The language issue in the activities of the Proletcult in Ukraine]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii*, 3 (57), 16-27. [in Ukrainian].
3. Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy* [Ukrainian book publishing: origins, development, problems]. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NANU, 520 p. [in Ukrainian].
4. Kasianov, H. V. (1992). *Ukrainska intelihentsiia 1920-kh – 30-kh rokiv : sotsialnyi portret ta istorychna dolia* [Ukrainian intelligentsia of the 1920s - 30s: social portrait and historical destiny]. Kyiv: Hlobus, Vik; Edmonton: Kanadskyi instytut Ukrainskykh studii Alberta skoho Universytetu, 176 p. [in Ukrainian.]
5. Kruchek, O. A. (1996). *Stanovlennia derzhavnoi polityky USSR u haluzi natsionalnoi kultury (1920-1923 rr.)*. *Istorychni zoshyty*. [Formation of the state policy of the USSR in the field of national culture (1920-1923s). Historical notebooks]. Kyiv, 46 p. [in Ukrainian].
6. Mozer, M. Ye. (2020). *Movne pytannia yak chynnyk vplyvu na natsionalnu bezpeku* [The language issue as a factor influencing national security]. *Stratehichna panorama*, 1–2, 29-41.
7. Sliusarenko, A. H., Husiev, V. I., Drozhzhyn, V. P., Kozytskyi, M. Yu., Kolesnyk, V. F., Korolov, B. I. *et al.* (2000). *Novitnia istoriia Ukrainy (1900-2000) Pidruchnyk* [Recent history of Ukraine (1900-2000) Textbook]. Kyiv: Vyshcha shkola, 663 p. [in Ukrainian].

8. Novorodovska, N. O. (2018). Vplyv radianskoi polityky rusyfikatsii na sotsiokulturnyi ta movnyi prostir URSSR u 1964-1985 rr. [The influence of Soviet policy of Russification on the socio-cultural and linguistic space of the USSR in 1964-1985]. *Molody vchenyi*, 11 (63) November, 30-35. [in Ukrainian].

9. Parakhina, M. B. (2012). Osnovni zasady «teorii borotby dvokh kultur»: problemy rosiisko-ukrainskoho mynuloho i suchasnist [The basic principles of the ‘theory of the struggle of two cultures’: the problems of the Russian-Ukrainian past and present]. Cherkasy, 120 p. [in Ukrainian].

10. Parakhina, M. (2012). Teoriia «borotby dvokh kultur» – u poshukakh rosiisko-ukrainskoho istoriografichnoho konsensusu (mynule i suchasne odniiei kontseptsii) [The theory of ‘struggle of two cultures’ – searching for Russian-Ukrainian historiographical consensus (past and present of one concept)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, (15), 303-316. [in Ukrainian].

11. Parakhina, M. B. (2012). Bilshovytska «teoriia borotby dvokh kultur» i istorychni realii 30-60-kh rokiv KhKh st.: evoliutsiia problemy [The Bolshevik ‘Theory of the Struggle of Two Cultures’ and the Historical Realities of the 1930s and 1960s: The Evolution of the Problem]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*, XVIII-XIX, 95-105. [in Ukrainian].

12. Parakhina, M. B. (2014). Osoblyvosti rusyfikatsii v URSSR u druii polovyni 1950 – pershii polovyni 1960-kh rr. (Z istorii movnoi problemy) [Specific of Russification in the USSR in the second half of 1950 – first half of the 1960’s (From the history of the language problem)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 128-146. [in Ukrainian].

13. Rublov, O. S. (2007). «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal»: istoriia ofitsiina y zalashtunkova (1957-1988 rr.) [Ukrainian Historical Journal: official and behind-the-scenes history (1957-1988s)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 18-55. [in Ukrainian].

14. Smolii, V. A. (Ed.). (2004). Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi: narysy v 3-kh tomakh [Ukraine and Russia in historical retrospect: essays in 3 volumes]. (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka, 531 p. [in Ukrainian].

15. Smolii, V. A. (Ed.). (2007). *Ukraina: politychna istoriia. XX – pochatok XXI st.* [Ukraine: political history. 20th – early 21st century.]. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 1028 p. [in Ukrainian].
16. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. F. 1. Op. 20. Spr. 1775. [in Ukrainian].
17. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. F. 1. Op. 20. Spr. 1779. [in Ukrainian].
18. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. F. 1. Op. 20. Spr. 1847. [in Ukrainian].
19. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. F. 1. Op. 6. Spr. 3023. [in Ukrainian].
20. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. F. 1. Op. 6. Spr. 3026. [in Ukrainian].
21. Shevelov, Yu. (1987). *Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900-1941): Stan i status* [Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900-1941): Status and status]. Miunkhen: Suchasnist, 294 p. [in Ukrainian].
22. Shlepakova, T. L. (2016). *Movne pytannia v ukrainskomu suspilstvi ta yoho znachennia dlia rozbudovy modernoi natsii (ohliadova dovidka za materialamy presy, Internetu ta neopublikovanykh dokumentamy za 2015 2016 rr.)* [The language issue in Ukrainian society and its importance for the construction of a modern nation (review of the press, the Internet and unpublished documents 2015-2016.)]. *Informatsiyni tsestr z pytan kultury ta mystetstva. DZK*, (12/5), 19 p. Retrieved from: [in Ukrainian].
23. Yarmolenko, M. (2013). *Movna polityka URSR u 40-80-kh rr. XX stolittia* [Language policy of the USSR in the 40-80s of the 20th century]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, (3(65)), 365-377. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються особливості реалізації мовної політики радянською владою в Україні.

Розглянуто одну з найзапекліших дискусій щодо теорії «боротьби двох культур», яка виникла на початку й обговорювалась впродовж 1920-х рр. та відобразилась на всьому культуротворчому процесі даного періоду.

З'ясовано, що у 1930-ті рр. ті, хто хотів досягти сучасних знань та сучасної думки, мусили дедалі частіше вдаватися до російської мови. Хто ж дотримувався української, не тільки прирікав себе на приниження, а й, навіть, наражався на небезпеку бути проголошеним ворогом народу з усіма наступними наслідками.

Після закінчення Другої світової війни знову посилювався великодержавний вплив у процесі висвітлення та викладання історії, сталися зміни в ідеологічних формулюваннях, які позначилися на становищі української мови. На хвилі поміркованої десталінізації, спостерігалось деяке пом'якшення у мовній сфері. Проте вже наприкінці 1950-х рр. радянська влада продовжила примусовий курс русифікації, результатом якого стало різке обмеження використання української мови в економіці, суспільно-політичному житті, освіті, науці та культурі. Проти процесів русифікації населення України виступали українські науковці, педагоги, письменники, громадські діячі. Але влада вдавалась до різних заходів, щоб змусити населення користуватися російською мовою. Зменшувався тираж україномовних періодичних видань, книг, підручників. Скорочувалась кількість україномовних шкіл. Можна було навчатися в Україні і не вивчати української мови. В театрах, кінотеатрах та на телебаченні домінувала російська мова. Відчутна перевага національної мови спостерігалась лише в радіопередачах.

Встановлено, що влада підступно втручалася в розвиток української мови, спрямовуючи зусилля на її штучне зближення з російською (так зване «злиття»), тобто етнокультурну

асиміляцію. Агресивна русифікація в містах починалася з дитсадка. Значна частина українців змушена була навчатися в російських школах, а потім майже всі вступали до закладів вищої освіти з російською мовою навчання. Так, серед громадян України з дитинства формувався стереотип неповноцінності української мови. Вся система освіти закладала підвалини для широкомасштабної денационалізації підростаючого покоління.

Ключові слова: Україна, теорія «боротьби двох культур», культура, мова, мовне питання, російська агресія, русифікація.